

Благовест ЗЛАТАНОВ
(Хайделбергски университет)

ТВОРЦИ БОРЦИ, РОМАНСИ, КАФЕНЕТА: ЧАСТИ ОТ ПОЛИТИЧЕСКАТА ПРЕДИСТОРИЯ НА АНГЛИЙСКИЯ ПРЕВОД НА РОМАНА „ПОД ИГОТО“

Резюме. В статията детайлно са реконструирани и анализирани непознати досега събития, изказвания и взаимовръзки от политическата предистория на английския превод на романа „Под игото“ на Иван Вазов, публикуван в Лондон в самия край на 1893 година. Във фокуса на изследователския интерес попадат два основни въпроса. Първо, защо авторът Иван Вазов е представен като непосредствен участник в борбите за национално освобождение на България? И второ, защо се правят усилия „Под игото“ да се определи жанрово като „романс“? Като финален акцент се дава отговор на въпроса защо в романа присъства кафене, станало впоследствие прочуто в българската литературна и културна история.

Ключови думи: „Под игото“, Иван Вазов, Едмънд Гос, Априлско въстание, британска политика, британска позиция, Бенджамин Дизраели, Уилям Гладстон, Джон Холмс, романс, „български романс“, „въображаеми зверства“, „кафеджийско бръцолеvene“

Blagovest ZLATANOV
(University of Heidelberg)

AUTHORS AND FIGHTERS, ROMANCES, COFFEE-HOUSES: SOME POLITICAL DEVELOPMENTS PRECEDING THE ENGLISH TRANSLATION OF THE NOVEL “UNDER THE YOKE”

Abstract. The article reconstructs and analyses in detail previously unknown events, statements, and interrelations in a series of political developments preceding the English translation of Ivan Vazov's novel “Under the Yoke”, published in London

at the very end of 1893. Two main issues fall into the focus of research interest. First, for what reason was the author Ivan Vazov considered an immediate participant in the struggles for national liberation of Bulgaria? And secondly, why are efforts being made to define "Under the Yoke" as a "romance"? As a final accent, the article answers the question why the novel includes a coffee-house that afterwards became so famous in Bulgarian literature and cultural history.

Keywords: *"Under the Yoke", Ivan Vazov, Edmund Gosse, April Uprising, British policy, Britain's attitude, Benjamin Disraeli, William Gladstone, John Holms, romance, "Bulgarian romance", "imaginary atrocities", "coffee-house babble"*

Публикуването на романа „Под игото“ на английски език в Лондон в края на 1893 година безспорно е едно от знаковите събития в чуждестранното присъствие на българската литература (Vazoff 1894). И друг път съм писал и казвал – значението на подобни преводи не бива да се преувеличава. Нещо повече – колкото повече то се преувеличава, толкова повече нараства опасността зад възторга от „успеха в чужбина“ да си проличи дълбокият провинциализъм и избиването на националнокултурни и личностни комплекси. Добре би било преводите на български литературни произведения на чужди езици и рецепцията им в чуждоезиковата среда да се изследват с необходимата обективност и критическа отстраненост. Поне от професионалните литературоведи.

Следвайки този принцип, и в настоящия текст ще напусна полосата на „възторга от успеха“ и ще подложам на изследване първопричините и свързаните с тях предистории на две тези, с които романът „Под игото“ мощно е препоръчан на англоезичната публика. Следите и към двете предистории са вписани във въведението към английския превод на романа, чийто (основен) автор е английският критик Едмънд Гос.¹ Първата теза е била подсказана на Гос от друго, със стоящата зад нея предистория той няма как да е бил запознат лично. Втората теза е предложена изцяло от самия него, като в предисторията, залегнала в нейната основа, се осъществяват странни преноси между литература и политика, на които той умело се позовава, докато горещо препоръчва романа на англоезичните читатели.

¹ На фигурата на този автор, литературен изследовател и университетски преподавател вече съм се спирал в друга връзка – вж. Златанов, Бл. „Софийският лъв в клетка“: модели, мистификации и рецепция на сборника *"The Shade of the Balkans"* (Bulgarische Bibliothek). München: AVM.edition, 2020, с. 81 – 86, 150 – 159.

Обект на моя интерес са двете предистории, а предговорът и тезите на Гос са следите, които ни отвеждат към тях.

И в двете предистории литература, политика и власт са странно и сложно преплетени, което може да ни послужи като допълнително обяснение защо романът „Под игото“ толкова рано намира прием в англоезичен и конкретно – в британски контекст.

Насочвайки се към първата предистория, веднага трябва да отбележа, че Гос изначално настоява, че между значителна част от личната биография на Вазов и действието в романа има безспорно препокриване:

Без съмнение немалка част от личната история на г-н Вазов тук е вплетена в неговото произведение... (Gosse 1894: viii).

Само по себе си настояването за подобно препокриване е силно досаден критически трафарет и по прозрачен начин цели да повдигне стойността на произведението по линията на житейската автентичност и искреност. В редки случаи то носи и някаква специфична информация за възникването или посланията на произведението.

И все пак във връзка с един момент от биографията на Вазов Гос прави усилие да внесе нетипична нотка, бягайки от едноплановото препокриване „живот – творба“:

Той² [...] се включва в търговията на баща си. И както можем да се досетим, с участието си в него не пожънва големи успехи, във всеки случай – не по-големи, отколкото неговият персонаж Огнянов постига в училищната си дейност (Gosse 1894: viii).

Конфигурацията около Вазов е по-сложна от очакваното. „Под игото“ не копира просто и директно факти от живота на автора си, а чрез сдвояването на неговата фигура с един от централните персонажи представя по сложен начин дилемите му, неосъществените му мечти и дори провалите му. Бойчо Огнянов е едновременно и обърнато, и директно копие на Вазов. Той е обърнатата образна компенсация на неслучилия се учител Вазов, но той е и точно копие на Вазов, на провалилия се в неписъщото му професионално занимание

² Има се предвид Вазов.

човек. Огнянов „се проваля“ като учител, Вазов – като търговец. Гос комбинира прави и обърнати бодове, за да пришие плътно автора към произведението му.

По отношение на едно друго, значително по-важно биографично събитие обаче Гос настоява на директното препокриване „авторов живот – творба“, макар че, вместо да прибегне до конкретни детайли, които доказателствено да го уплътнят, предприема точно обратното – съзнателно бяга от конкретност. Изказът е преднамерено заплетен:

...той все повече и повече си навлича подозренията на турските власти, като през 1876-а, годината на недоизбухналото и безплодно въстание, трябва да бяга на север през Балкана, за да спасява живота си (Gosse 1894: viii).

Гос умело подмята за връзка между Вазов и Априлското въстание, но по никакъв начин не твърди, че директно е участвал в него. Нещо повече, от текста на предговора никак не става ясно откога и за какво въобще Вазов е бил подозиран и гонен от турските власти. Остава впечатлението, че бая време е бил гонен. Разтягайки времето до една цяла календарна година, Гос едновременно отказва да твърди еднозначно, но и повежда към впечатлението, че бягството на Вазов към Влашко е във връзка с въстанието и личното му участие в него.

След всичката тази премислена неяснота следва изненадващо и рязко посягане към противоположното – към максималната конкретност:

Благополучно достига Румъния и в Букурещ се присъединява към Българския революционен комитет (Gosse 1894: viii).

За тези два „факта“ от живота на Вазов – участието му в Априлското въстание и в българските комитети – в България е писано много, а и картината на много ранен етап, още скоро след събитията, е достатъчно изяснена. Гос обаче настоява на тези „факти“ и въпросът е не защо настоява. Просто такава биографична информация му е била предоставена. Същинският въпрос е на какво основание онези, които го „информират“, все пак решават да предприемат доста рискованата с оглед на действителността стъпка да провъзгласят Вазов за борческо-въстаническа фигура. Зад техните действия лежи и една „британска“ предистория, която им дава увереност, че не просто могат да прокарат

внушенията си, а и че дори могат да предоставят доказателства за тях. За какво става дума?

За първи път името на Вазов се появява в англоезичен и конкретно – в британски контекст през далечната 1876-а и тази поява няма нищо общо с литературата. На 14 септември 1876 г. влиятелният лондонски всекидневник „The Daily News“ публикува благодарствена телеграма до главния редактор на вестника, отправена от името на българските емигранти в Румъния, представлявани в случая, както изрично е подчертано, от деветимата поименно подписали се (*Latest Telegrams* 1876: 5). Телеграмата е кратка, издържана в типичния за онова време приповдигнато-патетичен тон. Именно поради особената ѝ екзалтираност в нея дори се изстрелва твърдението, че името на главния редактор се разнася с благодарност по българските села и паланки. Преувеличението е очевидно, но и напълно извинимо. Редакторът, а и който и да е друг едва ли е допускал съществуването по българските села на тъпши англоговорещи, замаяни от подкрепата на британските вестници за българската кауза.

Иван Вазов е сред подписалите телеграмата, като тук името му е предадено като „J. Vazov“.³ Още същия ден и други издания препечатват телеграмата, през следващите 10 – 12 дни тази тенденция ще продължи. В един кратък отрязък от време името „И. Вазов“ ще се появи в различни вестници около 25 пъти⁴ (*Turkish Atrocities* 1876: 2; *The War in the East* 1876: 2).

Като образован човек Вазов е бил сред онези български емигранти в Румъния, които най-вече чрез британските вестници, достигали до тях, а и по други канали активно са следели реакциите във Великобритания спрямо жестокостите над българското население по време на и след Априлското въстание. Свидетелство за това е и една втора телеграма от 25 септември 1876 г., отпечатана отново в „The Daily News“ и отново подписана от група емигранти. Този път благодарността е отправена към „Lord Mayor“, т. е. към председателя на т. нар. „Корпорация на град Лондон“. Подписалите се, които сега са в малко по-различен състав, но сред тях отново е Вазов, са известни за свиканото лично от градоначалника на Лондон събрание на 18-и същия месец, целящо осведомяването на обществеността

³ В следващите години ортографията на името предстои да се промени.

⁴ Тук давам като пример само две от изданията.

за случващото се в Османската империя и събирането на помощи за страдащите българи.

На това място се намесва един важен детайл. Телеграмата този път е подписана от „Central Bulgarian Charity Committee“⁵ (*The Relief Fund* 1876: 2). Иначе казано, авторите се легитимират не просто като загрижени българи, а и като водачи на въпросния „комитет“. Тази легитимация не е случайна, както и подчертаването ѝ. Както ще видим по-късно, в контекста на Априлското въстание в британската политика и в британската преса се води ожесточена полемика за ролята на българските „комитети“, като проправителствената преса държи тъкмо тях отговорни както за размириците в Османската империя, така и за страданията на обикновеното население. Включително и заради тези обвинения за подписаните телеграмата е важно да се легитимират като служещи на една „благодарителна“, „мирна“ кауза.

Както предишната, така и тази телеграма моментално е препечатана в множество други издания. Фактът, че в тогавашните условия новината за събирането в Лондон е могла да стигне до Букурещ, оттам светкавично да изпратят благодарността си и тя да намери място във вестниците, и всичко това в рамките на една седмица, показва, че подписаните плътно са следели събитията в Англия и са реагирали изключително бързо.

На участието си във въпросния „Централен благотворителен комитет“, с което се легитимира и пред британските вестници, лично Вазов, и то на много ранен етап, се постаравал да придаде не само личнобиографична значимост. В усилието му има две фази, силно отдалечени времево една от друга. Първата фаза, в периода 1881-ва – 1882-ра, се разгръща много скоро след годината, в която името му за пръв път се споменава в Англия, и е свързана с крайно, дори съмнително подранилата му мемоаристика. Втората фаза е ситуирана около 1915 – 1920 г. и се отнася до спомените, които Вазов споделя с Иван Шишманов. За да стане по-ясна вътрешната им логика, ще преобърна времевата последователност на Вазовите твърдения.

В главата от спомените му, която Шишманов е онасловил⁶ „Букурещ“, Вазов, бъркайки леко сезоните и поставяйки основаване-

⁵ „Централен български благотворителен комитет“.

⁶ Под влияние на Вазов или не, това не можем да знаем.

то на „Централния благотворителен комитет“ едва през зимата на 1876 година, твърди:

...аз взех най-деятелно участие в работите на комитета, като негов секретар... държах протоколите и съчинявах писма...
(Вазов & Шишманов / Vazov & Shishmanov 1957: 86).

С много късна дата Вазов индиректно твърди, без да дава подробности, че той е писал и въпросните благодарствени телеграми до британските вестници като секретар на комитета. Споменаването на Гладстон сред адресатите ясно говори за това. Много години покъсно Вазов ще настоява на централната си роля в действията на комитета.

Нека сега обаче да се върнем около 35 години назад във времето. Странно е, че около 1880 г., още преди да е започнал да пише художествени текстове в проза и още докато е в твърде млада възраст, Вазов се заема да създаде мемоарна литература, която да постави началото на превръщането му от частна в историческа личност. Преход, съзнателно търсен и открито заявен още в подзаглавието „*Лични и исторически възпоминания от събитията в 1876 година*“ (к. м. – Бл. Зл.). Случилото се си заслужава да се чете внимателно. Добре известно е, че между първото издание на подранилите мемоари „Неотдавна“ в сп. „Наука“ от 1881 г. и второто, от 1892 г. в т. II на „Повести и разкази“, се откроява съществена разлика – добавянето на още една, последна глава под номер 9, онасловена „Последният комитет“ (Вазов 1956b: 40 – 49). Вазов е осъзнал, че при първата публикация е пропуснал нещо много съществено.⁷

Най-важното, за което не се е сетил при първото издание, е ясно да се позиционира в сърцевината на борческото, като обаче и специфично го предефинира, разбира се, в своя полза. Отлична възможност за това му предоставя тъкмо участието му във въпросния „Централен благотворителен комитет“, който временно е забравил или недооценил.⁸ Затова в прибавената глава 9 изцяло му се посвещава. В първото

⁷ Всъщност, за да открие същественото, както сам споделя, Вазов предприема значителни съкращения в останалия текст на първото издание, т.е. „на ония неща, които ни се видяха или лишни, или пък добре известни на читателите български“ (Вазов / Vazov 1956b: 40).

⁸ Мемоарният разказ на Вазов за комитета има и изключително важни художествени последици. Тъкмо в „Неотдавна“ и във връзка с „благотворителния комитет“ Вазов за първи път започва да разгръща своя прочут наратив за „хъшовско живееие“. „Не-

издание в заключителната глава 8 е заложил по-скоро на познанството си с Ботев като финална поанта, още едно доказателство, че много рано проявява невероятен усет кои личности, с които е имал някакъв контакт, предстои да влязат в историята. Умело подчертава близостта си с тях и здраво черпи оттам символен капитал.⁹

Вазов действително участва в този „последен комитет“ – последния от прочутата плеяда комитети и в този смисъл – посвоему открояващ се и важен. В самата същност на комитета обаче е вписан един „малък“ проблем, който би трябвало да създаде пречки пред извайването на образа на „борческия“ Вазов – комитетът е „благотворителен“, а не „революционен“! По същество би трябвало да се занимава със събирането на хуманитарна помощ за цивилното население, а не да организира бунтовнически действия. И тук идва решителното предефиниране. Вазов твърди: макар комитетът да е носил миролюбиво наименование, по същество е имал съвсем друга насоченост и не е бил нищо друго освен „подновяване на прежния исторически букурещки Централен революционен комитет“ (Вазов / Vazov 1956b: 42). Ерго, Вазов непосредствено е въввлечен в борбата и макар да не е хванал оръжие в ръка, участва в една изключително важна генералщабна дейност по нейната организация и финансово обезпечаване, включително и с призови за „хуманитарна“ помощ от Великобритания.

Ако сравним подписаните и от него телеграми в британската преса, в които се настоява, че комитетът събира сумите за подпомагането на страдащото цивилно население, с твърденията му в глава 9, че основна задача на комитета е била финансирането на чети за Сърбия, веднага ще установим явното противоречие. Британските дарители едва ли биха били въодушевени от заявеното от Вазов в преработените мемоари „Неотдавна“, макар че, сигурен съм, мнозина от тях не са били чак толкова наивни и са могли да предположат, че щедрите им дарения „изтичат“ и в друга посока, не само за хуманитарни цели.

отдавна“ е мотивната основа на „Немили-недраги“, „Хъшове“ и т. н., като в тази заготовка първоначално централният хъшовски персонаж е самият Вазов. Изобщо не е случайно, че в глава 15 на „Немили-недраги“ Вазов изрично ще включи „Централния благотворителен комитет“ в сюжета на повестта. (Вазов / Vazov 1956a: 178).

⁹ От Ботев, само че този път от творчеството му, скоро след излизането на романа „Под игото“ на английски език Вазов ще черпи символен и художествен капитал за себе си и пред англоезичната публика. На този изключително важен епизод, за жалост, не мога да се спра в настоящото изложение.

През 1893-та, когато е подготвял своя предговор към английския превод на „Под игото“, не Гос е объркал „благотворителен“ с „революционен“ и не той е пратил Вазов в „революцията“. Иван Евстратиев Гешов, същинският автор на тази част от предговора към английското издание¹⁰, е бил отлично осведомен как Вазовото самосъзнание, най-късно от „Неотдавна“ насетне, интерпретира „благотворителността“ като камуфлажирана „революционна дейност“. Нещо повече, отказвайки се от всякакви тълкувания и обяснения, Гешов циментира пред англоезичната публика като прост факт толкова важната за самия Вазов „същина“ на нещата. Комитетът е революционен и Вазов е активен участник в тази борба, в тази революция. Освен да представи Вазов в една престижна биографично-социална роля, това фактуализиране на собствената му самоинтерпретация има за задача да повдигне Вазов и по линията на творческата автентичност, по линията на сливането на автор и творба. В същото време тази слятост и конкретно участието на Вазов в априлските и следаприлските събития трябва да превърне „Под игото“ в историческо свидетелство на времето. Извеждането на всички тези взаимовръзки е внушено от Гешов и директно вписано от Гос във Вазовия творчески релеф и в самата същност на романа му.

Едва ли през 1894-та някой във Великобритания си е спомнял за Вазовото участие в българските „комитети“ през 1876 година. Със сигурност никой не е могъл спонтанно и благодарение на слонската си памет да свърже Вазов, автора на „първото значимо произведение на българската литература“¹¹, с онзи Вазов, чието име е свързано сред подписвалите благодарствените телеграми до висшите британски политици и вестникарски редактори.

Иван Евстратиев Гешов обаче, под или без давлението на самия Вазов, е настоявал предварително да подsigури истинността на внушението за бореца творец и автентичен художествен хроникьор, за участника в комитетите и въстанията. Във всеки момент Вазов и неговите съратници, начело с Гешов, са могли да извадят дори и от англоезичната преса безспорни, макар и оскъдни свидетелства за непосредственото му участие в освободителното движение и комитетите. Е, че между „Central Revolutionary Committee“ по Гешов – Гос и

¹⁰ По въпроса за участието на Гешов в създаването на предговора вж. Трендафилов / Trendafilov 2015: 32 – 34; Шурбанов & Холмън / Shurbanov & Holman 2015: 9 – 31.

¹¹ Формулировката е на Едмънд Гос.

„Central Bulgarian Charity Committee“ по „The Daily News“ съществува известна разлика, е могло лесно да се пренебрегне. Около 1876-а в британската преса наименованията на българските комитети биват превеждани по толкова различни начини, че човек така и така трудно е можел да ги различава.

Добре известно е, че в България първият, който бурно и с разкъсващ сарказъм реагира на Вазовото самопренаписване в „борческото“ в „Неотдавна“, е Захари Стоянов¹² (Стойанов 1966: 547 – 551). С рецензията си в сливенското издание „Съветник“ той до голяма степен и унищожава това пренаписване още в зародиша му.

И досега обаче не е известно, че многогодишната българска разпра между двамата има и своето, макар и маломерно, чуждестранно литературно, а и не само литературно измерение. Без да мога да се спирам с необходимата детайлност на въпроса, само ще отбележа, че в края на 1880-те и началото на 1890-те години и най-вече във връзка с отбелязването в международната преса на траурните тържества по повод на смъртта му, в чужбина Захари Стоянов неколкократно е обявяван за най-важния български писател. Например, отбелязвайки кончината му и последвалия я държавен траур, през септември 1889-а „Norddeutsche Allgemeine Zeitung“ провъзгласява Захари Стоянов ни повече, ни по-малко за „Begründer der bulgarischen Literatur“¹³ (*Sofia, Mittwoch 18. September 1889*: 3). За това придвижване на Захари Стоянов към статута на най-значим български автор решителна роля играят два фактора.

На първо място, политическите му позиции след Освобождението, близостта му с княз Фердинанд и с министър-председателя Стефан Стамболов, чиято фигура редом с тази на владетеля вече се радва на широка известност в международната преса. Всичко това безспорно влияе и на собствената му известност, и на позиционирането му като писател в чужбина, макар че, както е добре известно, по онова време в България политическата и публицистичната му дейност почти напълно скриват фигурата му на писател.

На второ място за потеглянето на Захари Стоянов към този престижен статут изключително допринася дългата около 100 страници студия на френския славист и българист Луи Леже „Един бъл-

¹² Рецензията на Захари Стоянов за ранните мемоари на Вазов излиза във в. „Съветник“, Сливен, I, 33, 29 юли 1882 г.

¹³ „Основател на българската литература“.

гарски патриот: Захари Стоянов“ („Un patriote bulgare. Zacharie Stoianov“), публикувана в много престижното списание „Bibliothèque universelle et Revue suisse“ в три части в началото на 1890 година (Léger 1890a: 55 – 70; Léger 1890b: 352 – 375; Léger 1890c: 577 – 597). Както от историко-борческа и политическа перспектива, така и от перспективата на произведенията му, най-вече „Записки по българските въстания“, в тази студия се вае мащабният образ на твореца борец Захари Стоянов, израсъл от скромен овчар до крупен държавник.

Лично Вазов, както и членовете на неговия кръг едва ли са могли да бъдат доволни от тези развития и моментално вземат мерки. Изключително любопитно е, че срещу чуждоземния борческо-писателски образ на Захари Стоянов, чертан от Леже, атаката не е поведена фронтално, от самия Вазов, а е осъществен флангови маньовър с включването на негов личен приятел и съратник, чието име – ах, каква изненада! – е Иван Евстратиев Гешов. Същият, който само няколко месеца по-късно ще снабди Едмънд Гос с така важните борческо-биографични данни за Вазов.

Още в първия брой на „Westminster Review“ за 1891 г. Уилям Морфил пише статия под заглавие „Страданията на един български патриот“ („The Sufferings of a Bulgarian Patriot“, Morfill 1891: 524 – 531). Приликата със заглавието на студията на Леже е поразителна. Поразителен е и фактът, че заглавието на книгата, която Морфил рецензира, също значително съвпада със заглавието на Захари-Стояновите мемоари – „Записки на един осъден“¹⁴ (Гешов, Ив. Е. 1891). Буквално година след излизането на втората част на студията на Луи Леже за З. Стоянов Вазовата група контрира с фигурата на мемоариста патриот и поборник Иван Гешов. Ходът е изключително ловък. В български контекст Захари Стоянов може и да е успял да осмее Вазов като участник в борбата, но Гешов не би могъл да дискредитира задочно нито в български, а още по-малко – в международен контекст. Там Гешов е не по-малко известен от самия Захари Стоянов, ако не и по-известен. Разбира се, отново подчертавам, спрямо българските автори „известен в чужбина“ винаги трябва да изглежда внимателно и с отчитане на реалностите. Конкретно в тази на-

¹⁴ Като че за да бъде приликата още по-плътна, „записки“ не е членувано, както би могло да се очаква, когато това са спомените на един-единствен човек.

чална фаза в преобладаващата част от случаите става дума за отделни споменавания.

Дуото Гешов – Морфил има решителен принос за оформянето през годините на образа на Вазов в англоезична среда. Затова не може да има никакво съмнение, че рецензията на Морфил за книгата на Гешов е скритото начало на Вазовата контраатака срещу Захари Стоянов с цел собственото му международно позициониране като най-значим български писател. Съществуват и други свидетелства¹⁵, че съвсем скоро след тази контраатака е поставено началото на две дългосрочни кампании, които трябва да циментират това международно позициониране на Вазов. Първата включва преводите на „Под игото“ на чужди езици – един широкомащабен, добре оркестриран и шумно рекламиран, включително и в чужбина, проект. И второ – подготовката и залповите чествания на 25-годишния му писателски юбилей през 1895 година и широкото оповестяване на този юбилей в чужбина.

Пет години след Морфиловата контра спрямо Леже, когато шумотевицата около „грандиозния“ международен успех на „Под игото“ в България вече е набрала значителен размах и когато Иван Вазов по всяка вероятност вече самодоволно се е отпуснал в като че гарантираните му лаври на най-значим български писател, внезапна тръпка ще да е прерязала първенстващата му душа.

Едмънд Гос, да, онзи, който само две години по-рано, в края на 1893-та, в предговора си към английското издание на „Под игото“ го е обявил за най-значимия български творец въобще, през 1896 г. решава да рецензира наскоро попаднали му френски текстове, не само литературни.¹⁶ Впечатленията си от тях споделя в текст, дълъг 20 страници, под заглавие „Current French Literature“¹⁷ (Gosse 1896: 681 – 701).

В тази разгърната рецензия сред другите текстове, върху които Гос се спира, е и прясно излезлият втори том със събрани статии и студии на Луи Леже под заглавие „Руснаци и славяни: политически и литературни етюди“¹⁸ (Léger 1896a). Както е добре известно, в тази втора подборка Леже препечатва и въпросната си 100-странична сту-

¹⁵ На тях, за жалост, тук не мога да се спра.

¹⁶ Едмънд Гос редовно прави такива прегледи.

¹⁷ „Актуална литература на френски“.

¹⁸ Рецензията на Гос е един от първите обширни отзиви за книгата на Луи Леже във Великобритания. Едва по-късно следват други – вж. Russes et Slaves: Études Politiques et Littéraires 1897: 283 – 284.

дия „Един български патриот: Захари Стоянов“ от 1890 година (Léger 1896b: 93 – 189).

Гос не е познавал студията от по-ранната ѝ публикация и когато я прочита в току-що излязлата подборка, е до такава степен стъписан, че изобщо не успява да скрие объркването си и да замълчи. Четейки изложението на Леже върху личността и творчеството на Захари Стоянов, Гос се натъква на потресаващо откритие:

Неговите¹⁹ приключения силно напомнят на описаните във великолепния романс на Иван Вазов „Под игото“, онзи пръв плод²⁰ на съвременната българска литература, които имах щастието да представя на Западна Европа през 1894 година. Ентусиазмът и злочестините на Стоянов неустойимо напомнят на читателя за онези на героите от романа на Вазов, макар сцена на неговите приключения изглежда, не ще да са били розовите градини по южния склон на Балкана, а по-скоро градовете, които един след друг са приемали облика на центрове на революционната дейност (подч. м. – Бл. Зл.) (Gosse 1896: 691).

Ако Вазов е имал случая да прочете този текст, което много вероятно се е и случило – суетен е бил, със сигурност го ударила мълния. В пасажа, който откроявам с удебелен шрифт, по същество се поднася твърдението, че Вазов е черпил материал за произведението си директно от живота на Захари Стоянов, така както той е представен в „Записки по българските въстания“, плътно възсъздадени в студията на Леже. За Гос приликите са толкова фрапантни, че се натрапват „неустойимо“ („irresistable“). Вазов здравата ще да е заемал от Захари Стоянов! Гос се натъква и на още едно откритие. В предговора си към „Under the Yoke“ той твърдеше, че събитийността на романа извира от собствената Вазова „революционна“ дейност, от участието му в „Central Revolutionary Committee“. Само две години по-късно Гос е принуден да установи, че Гешов, със или без участието на самия Вазов, май леко го е послъгал за истинските източници на романа. Това очевидно налага и цялостно ревизиране на твърдението за препокриване „авторов живот – творба“.

¹⁹ Има се предвид „Захари-Стойановите“.

²⁰ Тук Едмънд Гос всъщност използва особената формула „that first-fruits“, чрез която се заиграва с алюзията с „първите плодове“ от реколтата, т. нар. „бакурим“, които евреите всяка година принасят като дар в храма.

Отгук следва и една значително по-мощна преоценка. Приключенията на Захари Стоянов са същинско „революционните“, докато Вазовите „приключения“ се разиграват по „розовите градини на южния склон на Стара планина“. Звучи някак снизяващо. От перспективата на Захари-Стояновите борчески преживявания сега на Гос Вазовите екзалтации му изглеждат като гоненица и хихикания из розите.

Здрава вътрешна борба ще да се е водила в душата на Гос. От една страна, трудно му е да признае на себе си и на читателите, че през 1894-та в редица възлови твърдения и оценки, очевидно поради непознаване на контекста, леко се е отклонил от фактите. Затова и някак продължава да превъзнася „Under the Yoke“. Същевременно обаче не може да отрече, както и да скрие направеното фрапиращо откритие. Трябва да го сподели. Именно поради тази неустойима принуда и финалната теза в рецензията на Гос отново не е в полза на Вазов:

В настоящия момент, когато съпротивата на християнското население срещу тиранията на турчина е толкова видна за публиката, романтичните страници на Вазов и Стоянов сякаш представят една почти стряскаща актуалност (подч. м. – Бл. Зл.) (Gosse 1896: 691).

Вазов вече не е единственият, до него стои и Захари Стоянов.

Дори и да е имал ясновидски способности, Иван Вазов едва ли е можел да провиди, че през 1896 г. Луи Леже отново ще пусне подборката си с есета и че в края на годината Гос ще рецензира студията му за Захари Стоянов в толкова двусмислена за „Под игото“ и Вазов посока.

Но и без това ясновидство фигурата на големия му конкурент е продължавала да го тормози години след като Захари Стоянов си е отишъл от този свят.²¹ Вазов е познавал обширния текст на Луи Леже от първата му публикация през 1890-а. Излизането на първия том на „Russes et Slaves, Études Politiques et Littéraires“, Paris, 1890“ е специално и адмиративно отбелязано в сп. „Денница“ (Ц-въ / Ts-va 1890: 288).²²

²¹ През 1890 г. Вазов внушава, че при абсолютно последната им среща двамата са се помирили. Прави впечатление, че публицистичната атака срещу З. Стоянов в „Нова земя“ много се различава от тона, в който е предадена последната лична среща на Вазов с неговия, включително и литературен антагонист в „Костенец. Пътни бележки“ (Вазов / Vazov 1890: 179).

²² Не само Гос реагира на книгата на Луи Леже. В британски специализирани и неспециализирани издания тя е пространно рецензирана. Показателна е например рецензията в изключително престижното списание „The Athenaeum“, в която е отделено прост-

Не можем да допуснем, че Вазов е имал чак такива пророчески способности, но странно е обстоятелството, че само няколко месеца преди Гос да направи стряскащото откритие, че „Под игото“ много повече отговаря на преめждията на медвенския овчар, Иван Вазов действително ще включи Захари Стоянов като персонаж в свое произведение.

В глава 12 на романа „Нова земя“, за който самият твърди, че е приключил на „15 априлий 1896 г.“, Вазов съвсем внезапно и крайно немотивирано вмъква в действието Захари Стоянов, като го залива с прочутото си и крайно двусмислено възхваляващо-снизяващо антрефиле (Вазов / Vazov 1956с: 419 – 420). Цялата глава 12 стои като набързо пришита крѝпка върху останалия текст. Като че Вазов иска да избута Захари Стоянов от предосвобожденската епоха на „Под игото“ и да го напѝха в следосвобожденската, като хем отбележи мястото му в историята, хем го охули здравата.

В жанровото дефиниране на „Under the Yoke“ за литературно-теоретически тренираното око не може да остане незабелязано едно очевидно отклонение между титулната страница и предговора на Гос. Първо, в специално подзаглавие издателят²³ държи да посочи жанра, към който принадлежи Вазовото произведение – „A Novel“²⁴. Нещо напѝлно обичайно за паратекстовото оформяне на подобни издания. Дотук добре! В своя предговор обаче Едмънд Гос само на два пѝти използва жанровото определение „novel“, като първата употреба е малко по-особена – „heroic novel“²⁵, а втората звучи съвсем неутрално – „novel“ (Gosse 1894: v, vi). Гос на прѝв поглед като че ли се съгласява с издателското подзаглавие, но си личи, че това съгласие е някак доста обрано и пестеливо.

За сметка на това във въведението си английският критик пространно и бих казал – подозрително настоятелно, ще се посвети на съвсем различно жанрово дефиниране на Вазовото произведение и

ранно място на очерка за Захари Стоянов в *Russes et Slaves : Études Politiques et Littéraires. Deuxième Série*. Par Louis Léger (Hachette & Cie, 1897: 283 – 284).

²³ Не вярвам това да е настояване на автора и неговите посредници.

²⁴ „Роман“.

²⁵ „the extreme beauty of this heroic novel“ („изключителната красота на този героичен роман“, Gosse 1894: v).

обосноваването на тази принадлежност. Още във второто изречение Гос ще заяви:

Не мисля, че някой ще постави под съмнение, че „Под игото“ е романс на съвременната история от наистина изключително висока класа (подч. м. – Бл. Зл.) (Gosse 1894: v).

Самото словосъчетание „романс на съвременната история“ литературоведски звучи доста противоречиво. Гос обаче настоява на него, а аргументацията му върви в три посоки.

Първо – по посока на художествените компоненти, които вписват „Under the Yoke“ в жанра на „романса“. Това са например пасторалността или засилената фантазмена образност (Gosse 1894: vi-vii, xii).

Второ – тъй като класическата метарамка на жанра се задава от „историческия романс“, Гос непременно иска да впише „Under the Yoke“ тъкмо в този най-представителен модел. Явно обаче съзнава, че подобно вписване със сигурност ще предизвика силни възражения, затова се заема изпреварващо да ги обори, обяснявайки защо „Under the Yoke“ е тъкмо „романс на съвременната история“, разбирай – „романс на близката, на непосредствената история“:

„Под игото“ е исторически романс, който не е съчленен от антиквар или роден във въображението на поет на основа на смътни и оскъдни материали, случайно оцелели от далечно минало, а е написан от човек, който е живял, борил се е и е страдал в ситуацията, които сам си поставя за задача да документира (подч. м. – Бл. Зл.) (Gosse 1894: xi).

Гос прекрасно знае, че класическият романс вписва събития от „отколешното минало“, от „далечната, незапомнената история“ и тъй като Вазовото произведение никак, ама никак не се връзва с тази ядка на жанра, бърза да направи няколко сложни аргументационни лупинга. Сред тях отново се открояват борческия „автобиографизъм“ и „документалността“ на романа.

Трето – и този момент е изключително важен – Гос непременно иска да отбележи „политическата жилка“ на този романс:

Бурният политически плам на този романс е представен в множество деликатни, трогателни и изпълнени с хумор епизоди (подч. м. – Бл. Зл.) (Gosse 1894: xii).

Гос е изчел достатъчно романси от свръхбогатата на такива произведения англоезична литература, за да знае, че характерни за

жанра са не преките политически послания, а историческите аналогии и алюзии. Чрез древни сюжети опосредствано, иносказателно се преработват настоящи (гео)политически казуси. Да, но бидейки романс на „съвременната история“, „Under the Yoke“ изначално е лишен от тази алюзивност. Произведение, което разказва единствено за събития от съвсем близкото минало, не може да разгърне типичните иносказателни, най-вече политико-социални романсови паралели между незапомненото минало и настоящето. На Гос обаче много му се иска Вазовият текст да има и тая опосредствана, алюзивна политическа ангажираност с настоящето и затова я вижда в някакви деликатни и хумористични епизоди, излъчващи едва ли не завоалирани послания. Че в „Под игото“ политическите послания са точно обратното – абсолютно открити, директни и категорични, би разбрал и сричащият английския език любознателен читател.

След цялото това аргументативно усилие в последното изречение на предговора си Гос настоява жанрово и ценностно да обобщи, че „Under the Yoke“ е:

безспорно един от най-изтънчените романси, които Източна Европа е изпратила на Запада (подч. м. – Бл. Зл.) (Gosse 1894: xii).

За всеки запознат с жанровата теория и по-конкретно с теорията на фикционално-историческите жанрове е ясно, че над „Под игото“ трябва да се упражни огромно интерпретативно насилие, за да бъде вкаран в жанра на романса – бил той „исторически“, „любовен“, или какъвто и да е друг. Разбира се, „Под игото“ не принадлежи на някакъв чист жанр, но при класическото противопоставяне „романс“ – „реалистичен роман“ Вазовото произведение категорично се вписва във втория жанров модел.

Защо Гос се заема с очевидно предварително обречената задача да доказва, че „Under the Yoke“ е романс, и то романс на съвременната, настоящата история?

На 31 юли 1876 г. по време на парламентарния дебат по повод на последиците от Априлското въстание и съдбата на българите в Камарата на общините британският премиер Бенджамин Дизраели си позволява две фатални реплики, две кощунствени словосъчетания, които ще се забият много остро и много дълбоко в съзнанието на британската, а и на международната общественост.

В един момент от изказванията си Дизраели заявява:

*Ако не ставаше дума единствено и само за безредици, ако не се налагаше да сме свидетели на бойни сражения безредици, ако тайни общества и революционни комитети не вилнееха в тези лоялни на властта провинции, аз чистосърдечно бих съжалил за въпросното развитие на събитията, толкова, колкото и господата, които така често ме нападат заради липсата на съчувствие от моя страна към **страдащите от въображаеми зверства**²⁶ (подч. м. – Бл. Зл.).*

В словосъчетанието „страдащите от въображаеми зверства“ по един чудовищен начин е резюмирана както цялостната британска правителствена стратегия, така и персоналната низост на Дизраели по отношение на събитията в Османската империя по време на и след потушаването на Априлското въстание. Случилото се не е това, за което се представя, това не са насилие и убийства на мирното население, а война на заговорници и комитети срещу легитимни държавни органи, истинските виновници и извършители не са онези, за които се твърди. И най-важното – няма и никога не е имало никакви зверства, зверствата са измислени, въображаеми. Българите са психотични същества, които страдат единствено от родените в болното им въображение насилия.

Макар да е започнала няколко седмици преди това, с тази фраза на Дизраели в британската публичност и британската преса войната на основополагащите разкази и оценки за Априлското въстание от 1876 се разгаря с невероятна сила за месеци напред. Добре е тази война на разказите, която някои и до днес се опитват да водят, упражнявайки се върху дефиницията на понятието „зверство“ или подлагайки на съмнение, че въобще го е имало, да се изследва в детайли.

Поради липса на място тук единствено бих привел цитат, с който един от британските либерални вестници в самия край на 1876 г. я резюмира:

*Имаше нещо като „изкушаване на Провидението“ в консервативните органи, които се възторгнаха така гръмко, че пристъпът „на безумие“ у нацията бил траял кратко и бил приключил окончателно. Това, което с доволство наричаха „**българския романс**“, било, уверяваха ни те, разконспирирано от хладнокръвните и ясно мис-*

²⁶ <https://hansard.parliament.uk/commons/1876-07-31/debates/728cdbda-6e77-4b06-b570-b538ca27721d/Resolution#contribution-e713be03-4712-48e3-bf82-0ba9c2e39ef6>. Column 215 (последно прегледано на 29.06.2023).

леци глави, които най-вече помагат на обществото да се ориентира, като резултатът от всичко това бил, че играта на агитация набързо „приключила“. **„Българският романс“** вече не можело да бъде превръщан в тема на общественото възмущение, както се случвало надлъж и нашир из цялата страна, тъй като британската общественост вече била изказала мнението си по този конкретен епизод от Източния въпрос и нямало нужда да се повтаря (*There was something like a “tempting of Providence” 1876: 2*).

„Българският романс“ е обозначението, което през втората половина на 1876 година британската преса използва, за да резюмира и характеризира същността на една словесна, наративна и интерпретативна война, разгоряла се в британската политика и публичност около образа на българите. В британската политико-журналистическа употреба под „романс“ по онова време се има предвид не толкова литературният жанр, колкото едно надредно обозначение за разюздана фантазия, за пределна измислица, за пълно отлепване от реалността. Този семантичен статут думата има и далеч преди българските априлски събития от 1876-а. Думата „романс“ („romance“) е широко използвана от десетилетия в британския журналистически дискурс в смисъла на преднамерена, прозрачна и в този смисъл – безсрамна измислица, целяща да подведе и заблуди публиката. В случая с Априлското въстание обаче тъкмо репликата на Дизраели – тези толкова драстични „въображаеми зверства“, спонтанно води до създаването на формулата „български романс“ като смислово резюме на случващото се в британския парламентарно-правителствен и публичен дебат. Дизраели повече от преднамерено и провокативно, като подгварящо подхвърляне изрича паролата, под която неговите съмишленици оттук нататък ще подвеждат всички съобщения и дописки, идващи от населените с българи османски провинции. Всички тези съобщения и разкази и най-вече разказите за турските зверства в синхрон с тази парола ще бъдат обявявани за разюздана измислица, за „български романс“.

Консервативната преса веднага подхваща мерзката парола на Дизраели, доразвивайки „романсовото“ в две основни посоки. На първо място се внушава, че либералите, начело със завърналия се в политиката Уилям Гладстон, които още от първия момент и последователно настояват за решителни мерки за прекратяване на зверствата, имат някаква превратна, отвлечена и идеализирана представа за българите. Въобразяват си ги като невинна, беззащитна жертва на чудо-

вишно насилие и изстребление. Консерваторите, лично предвождани и напътствани от Дизраели, контрират с две тези. Първо, ако има определени прояви на насилие, то българите в никакъв случай не са без вина за случващото се. Напротив, те го провокират, и то съзнателно, колективно, организирано и подмолно. Неслучайно злобната реплика на Дизраели е съпътствана от обвинителното посочване с пръст на „тайни общества и революционни комитети“ като основни виновници, срещу които турските власти имат легитимното право да се защитават. Де да можеше Дизраели да предвиди, че и Иван Вазов ще участва в един такъв комитет. Втората теза допълва първата по линия на отричане на мащабите на насилието. В действителност никога не е имало никакво масово изстребление. С това се цели да се противодейства на общественото възмущение във Великобритания, защото то, както разкриват обилните свидетелства от онова време, е насочено както срещу сатанинските форми на насилие над българите, така и срещу неговите мащаби.

Консерваторите и тяхната медийна клика последователно работят над версията, че либералите именно защото си чертаят включително и числено преувеличения образ на неповинните български жертви, развиват едно „романсово“ отношение към тях. Те възприемат въобразената от самите тях ужасна ситуация на българите едва ли не като читатели на сантиментален романс. Оставят се да бъдат въвлечени, умиляват се, разнежват се, разстройват се, стават почти истерични в призивите си за намеса и помощ. Най-вече в изказванията на консервативните представители в британския парламент като контрапункт се издига призивът за хладнокръвие и „обективна“ преценка на събитията.

Разбира се, в цялото това настояване от страна на консерваторите за съществуването на някакъв „български романс“ в британската либерална партия и в хуманистично настроените обществени слоеве присъства очевидна омаловажаваща събитията тенденция с ясно изразена подигравателна поанта, насочена както към българите, така и към състрадаващите им британци.

Парадоксалното в случая е обаче, че не консерваторите и лично Дизраели са изобретателите на идеята фигурата на „романса“ да се свърже с Априлското въстание и българите. Не консерваторите и техният премиер са онези, които първи прибягват до ефективността на комплекса от смисли, които думата „романс“ носи. Подказват им я всъщност техните противници от либералната британска преса, която първа прави разкритията за зверствата.

Известна е изключителната роля на лондонския вестник „The Daily News“ за изобличението на турските безчинства. Тъкмо на редактор на този вестник, останал, за жалост, анонимен, още на 1 юли 1876 г. му хрумва да използва както подривния смислов комплекс на думата „романс“, така и „романса“ като литературен жанр, за да атакува арогантното отношение към Априлското въстание и съдбата на българите, проявено не от някой друг, а тъкмо от същия този Бенджамин Дизраели. Цитирайки пространно от свидетелско писмо, публикувано предишния ден във в. „The Times“, редакторът на „The Daily News“ завършва публикацията си така:

*Този пасаж би могъл да даде възможност на г-н Дизраели да коригира причудливата си теория за башибозуците, която изложи онзи ден в Камарата на общините. Искрено се надяваме, че политиката на правителството по никакъв начин не се основава на представите на министър-председателя за Турция и нейните обитатели – представи, които са белязани, както повечето от неговите исторически възгледи, от цялата **фантазмагористичност на романса** (подч. м. – Бл. Зл.) (*The letter from Miss Irby which was published 1876: 5*).*

Във финалното изречение са вписани няколко слабо завоалирани намека, които образованите британски читатели са могли лесно да разчетат. Най-важният от тях се отнася до литературното амплуа на Бенджамин Дизраели. В България е слабо известен фактът, че освен висш британски политик Дизраели е и плодовит и влиятелен писател. Започва да пише романи още през 1826 г., далеч преди да се включи в политиката, и продължава литературната си дейност по цялото протежение на парламентарно-правителствената си кариера, чак до 1880 г. (Schwarz 2021: 1). Дизраели има открито предпочитание към романса. Първият му опит в жанра на историческия средновековен романс е произведение със заглавие „Чудният разказ за Алрой“, произведение, което засвидетелства литературното му самовричане в историята и заветите на еврейските му предци (Disraeli 1833). В този романс сюжетно и мизансценно е вписан и мюсюлманският Ориент. Сред изследователите широко споделяно е мнението, че „Чудният разказ за Алрой“ е силно повлиян от поджанра на „персийския романс“ (Drabble 1996: 427 – 428; Smith 1998: 8). За българския случай много по-важно е, че Дизраелевият романс е плод на неговата т. нар. „голяма обиколка“ („Grand Tour“) в Мала Азия и Египет от 1830 – 1831 година (Blake 1982). Между декември 1830 и октомври 1831 г., т.е. между пристигането на Дизраели в Конс-

тантинопол, последващото посещение в Египет и завръщането в Англия, неговите, както отбелязва Милош Кович в специалното си изследване по въпроса, „проотомански предпочитания са окончателно бетонирани“ (Ković 2011: 25). Още тогава у Бенджамин Дизраели се затвърждава убеждението, че Турция е единствената сила, която исторически е устояла на дълбоко ненавижданото от самия него руско зло и която трябва да бъде безпрекословно подкрепяна в по-нататъшните ѝ усилия срещу него. В чисто личен план само за няколко седмици престой Дизраели буквално се влюбва в отоманския начин на живот с неговата бавност, с летаргията му, с турските бани, с наргилетата и кафетата, с пушенето на опиум, с търкалянето по меки възглавници и т.н. Достатъчно е човек да прочете писмата му от този период, за да усети безкрайното сантиментално опиянение от живота „à la Turquie“, от потъването в леността и в опиумната меланхолия. Следите на „голямата обиколка“ са разпознаваеми не само в „Алрой“, но и в други негови литературни произведения. Достатъчно е да посоча романа „Танкред или Новият кръстоносен поход“ (1847), в който на много ранен етап са формулирани имперско-политическите възгледи, които ще ръководят политиката на Дизраели към Османската империя специално през 1870-те години (Disraeli 1847; O'Kell 2013: 316 – 335).

Към цялата тази предистория около Дизраели препраща редакторът на „The Daily News“ на 1 юли 1876 г., изразявайки надеждата, че предвид множеството факти и свидетелства британското правителство ще се еманципира от романсоволитературните му представи за Турция и ще се върне в реалността.

През целия месец юли части от британската преса масирано ще атакуват Дизраели, че „предпочитанието към романа пред фактите, с което неговите речи и романи толкова се отличават“, го води към пълна недооценка на положението в Османската империя (*Mr. Disraeli on Turkish Outrage* 1876: 5; *The York Herald* 1876: 4; *Mr Disraeli's Fictions Tested by Facts* 1876: 4).

Така че, когато на 31 юли 1876 г. произнася фаталната фраза за „страдащите от въображаеми зверства“ българи и с нея подсказва на консервативните вестници и депутати да подхванат подигравателната атака срещу „българския романс“ на либералите, самият Дизраели се намира под здравата канонада на пресата, която му напомня, че благодарение на богатия си опит с жанра и с истанбулския опиум плещи „романси“ за положението на българите в Османската империя.

Всъщност консервативната атака срещу „българския романс“ има за задача да блокира либералната атака срещу „отоманския романс“ на Дизраели. Този многомесечен и интензивен сблъсък на романсите води до това „romance“, „romancing“ и особено „Bulgarian romance“ в британската преса да се превърнат в нарицателни за Априлското въстание и въобще за българите. Такива те ще останат и през следващите десетилетия. Десет години след раждането на емблемата „български романс“, през септември 1886 г., британските вестници ще поставят под нейната смислово-интерпретативна егида и събитията около абдикацията на княз Александър Батенберг²⁷ (*The triumphant return of Prince Alexander to Sofia* 1886: 4).

Когато през 1893 г. Едмънд Гос се заема да пише предговора си към английското издание на „Под игото“, „българският романс“ вече е наложила се и отложила се емблема, под която Априлското въстание, тази сърцевина на Вазовия роман, се мисли в британската политика и в британската преса. Няма съмнение, че английският критик разчита, че поне на част от потенциалните англоезични читатели оная политикова-вестникарска война на романсите отпреди почти 20 години ще предостави необходимата основа, за да се ориентират в иначе идиосинкретичното съдържание на романа. В същото време това толкова натрапващо се настояване на Гос за „романса“ има и друга прицеленост. Първо – най-после е време, след всичките британски „романсови“ версии за българите и тяхното въстание от 1876-а, да се чуе същинският, истинският „български романс на съвременната история“, българската версия за събитията. И второ – либерали и консерватори се обвиняват взаимно, че предлагат „фалшиви романи“ за случилото се. Фалшиви в двоен смисъл. Фалшиви, защото изопачават фактите и реалността. И фалшиви, защото не са истински литературни романи, а политически злоупотреби с романа. Е, Иван Вазов предлага един автентичен, издържан в най-добрите традиции, настоява Гос, литературен романс. Вазов връща, така да се каже, литературата на самата нея. При второто му английско издание от 1912 г. „Under the Yoke“ вече няма да носи твърде обраното жан-

²⁷ В случая с много по-голямо основание може да се гради аналогията с романа, тъй като в абдикацията на княз Александър Батенберг и в нейната отмяна има много повече мелодраматични припадъци и епизоди, които само едно разюздано въображение може да роди.

рово подзаглавие „A Novel“, а разгърнатото и приповдигнато подзаглавие „A ROMANCE OF BULGARIAN LIBERTY“²⁸ (Vazoff 1912).

На 31 юли 1876-а, когато британският министър-председател Бенджамин Дизраели прави печално известните си изказвания в британската Камара на общините, гаврата „sufferers by imaginary atrocities“ не е единствената, която скандализира. Още на ранна фаза в дебатите премиерът се чувства все по-притиснат и става все по-изнервен. В един момент за него става особено неприятно!

През всичките седмици след първите разкрития в пресата за насилия над българите основна тактическа единица в подхода на Дизраели е последователното омаловажаване или пълното отричане на изнесеното в журналистическите дописки, някои от тях идващи директно от мястото на събитията. На тези журналистически съобщения британските управляващи упорито противопоставят цитати от докладите и телеграмите на официалните британски дипломатически представители в региона, които в болшинството от случаите, както може да се очаква, настояват, че или нищо не се е случило, или нищо не могат да потвърдят със сигурност. През всичките тези седмици Дизраели се кълне във и превъзнася до небесата отличната и професионална работа на британския посланик при Високата порта и консулите по места по изясняване на „истината“. Нещо повече – Дизраели пише и специално писмо до британската кралица, за да изрази възхищението си от тези дипломати (*The Atrocities in Bulgaria* 1876: 5; Iseminger 1968: 313). Разбира се, основната причина за възторга на министър-председателя е обстоятелството, че докладите на дипломатическите представители плътно се придържат към официалната британска политика на свирепо отричане на случващото се по българските градове, села и паланки.

Да, само че междуременно се случва лека авария в добре контролираната британска дипломатическа машина, която за зла беда тъкмо на заседанието на 31 юли 1876 г. ловко е използвана от депутатата от Либералната партия Джон Холмс.

В един момент Джон Холмс изневиделица се изправя и остро обвинява лично премиера Дизраели и външния министър лорд Дерби, че съзнателно държат „на тъмно“ Нейно Величество кралицата на Великобритания за масовите зверства и убийства в България, твър-

²⁸ „Един романс на българската свобода“. Във втората си част това подзаглавие се доближава до подзаглавието, което Вазов поставя на оригинала.

дейки, че не съществуват никакви достоверни сведения за тях. Следва един изключително умел маньовър по злепоставянето на двамата пред Нейно Величество като шарлатани.

Холмс свободно цитира от депеша на официален „британски консул“, в която на британското външно министерство се докладват конкретни данни за извършени убийства. Става дума за добилата впоследствие широка известност депеша на изключително опитния дипломат, британския консул в Русчук по онова време Ричард Рийди.²⁹ Ха така – с Дизраелевите камъни по Биконсфилдовата глава!

Въпросът на Холмс е повече от ясен. Защо, след като в продължение на седмици не признава за факт и истина нищо, което не е съобщено от официален дипломатически представител на короната, сега британският премиер и външният министър заедно крият депешата на „британския консул“ Рийди от кралицата? Нали британските дипломати са стожери на истината, защо не се огласява съобщеното от Рийди?

Когато секунди по-късно Дизраели взема думата, за да се защити от коварната атака на Холмс, въпросният британски консул, разбира се, вече не е онзи изряден блюстител на истината, за каквито в последните седмици министър-председателят е обявявал всички британски дипломати на Балканите. Следва още един знаменателен пример на високомерие и арогантност:

*Консултът действително чува, за това няма съмнение, че е имало изключително разпасани действия от страна на някои башибозуци, и той наема някого си да отиде в **кафене**, често посещавано от тези главорези, където да подслушва разказите за разпасаните действия, които продължават... Нито за миг не би било оправдано да приема това **кафеджийско бръцолевене**, докладвано на консула от един анонимен българин, като даващо каквото и да е основание да се вярва, че тези препредавани разкази имат каквото и да е основание в реалността³⁰ (подч. м. – Бл. Зл.).*

Макар и служейки си с крайно пренебрежителна лексика, Дизраели достоверно реконструира „комуникативната ситуация“ при

²⁹ За британските консули по българските земи в контекста на Априлското въстание, включително и за Рийди, вж. Iseminger 1968: 297 – 316.

³⁰ <https://hansard.parliament.uk/commons/1876-07-31/debates/728cdbda-6e77-4b06-b570-b538ca27721d/Resolution#contribution-e713be03-4712-48e3-bf82-0ba9c2e39ef6>. Column 203 (последно прегледано на 29.06.2023).

събирането на сведенията. В депешата си Рийди действително цитира думите на българин, резюмирал разказаното му от мюсюлманин, когото по поръчение на консула подпитвал в кафене в Русчук (Taylor 1877: 51). Но Дизраели вече е хванат натясно и не може да се измъкне с тезата, че сведенията не са събрани както трябва. Та нали досега неизменно се кълнеше в професионализма на британските дипломати?

Джон Холмс умело е разпознал и крайно лукаво е използвал отворилата се макар и мъничка пукнатина в единната британска стратегия за отричане на зверствата. Дизраели здравата си изпуска нервите, защото иначе човек с неговата впечатляваща изказова похватност не би си позволил така скоростно да се срине от излъсканата полоса на парламентарната стилистика във внезапно зейналата яма на уличния сленг: „**кафеджийско бръщолевене**, докладвано на консула от един анонимен българин“.

Дизраели вярва, че скоростно, мощно и ефикасно е парирал атаката. Премиерът на най-мощната по онова време световна империя не може да си позволи да взема геополитически решения на основата на „кафеджийско бръщолевене“ с източник някакъв си българин.

Дизраели леко е сбъркал! Никога повече няма да се отърве от тази си фраза и от позора, който тя му носи. На 5 август 1876 г. английската публика ще научи за речта отговор на Уилям Гладстон, в която доайенът на либералите ще цитира фразите „sufferers by imaginary atrocities“ и „coffee-house babble“ и ще попита:

Живеем в последната четвърт на деветнадесетия век в ерата, наречена „християнска“, и това е стилът на човек, който се хвали, че е министър-председател на Англия! (Mr. Gladstone on the Eastern Question 1876: 12).

През следващите месеци Дизраели буквално ще бъде разкъсан от политическите си противници и британската преса заради тези си две арогантни фрази.

Още през 1877 година в книгата си „Поведението на министрите на Нейно Величество по Източния въпрос. Излагане на фактите на основа на официални документи“ Седли Тейлър ще подложи на прецизен, включително и езиково-фразеологичен анализ „кафеджийската“ фраза на Дизраели и ще осветли от различни перспективи в какъв смисъл чрез нея Дизраели жестоко бламира сам себе си (Taylor 1877: 50 – 53).

През 1878 г., систематизирайки решаващите дати от печалната хронология на официалната британска позиция по отношение на Ап-

рилското въстание, Дж. Елис ще обобщи официалната британска правителствена позиция от края на юли 1876-а тъкмо на основата на кафеджийската фраза (Ellis 1878: 12).

През 1879 г. в книгата си „Пет години управление на торите: една поука и едно предупреждение“ Алфред Робинс ще открие фразите „coffee-house babble“ и „sufferers by imaginary atrocities“ като едни от най-драстичните провали в управлението на Дизраели (Robins 1879: 116).

През следващите десетилетия тези фрази ще се превърнат в незаличима емблема на моралната несъстоятелност на Дизраели. Буквално стотици са британските журналистически публикации, които отново и отново ще напомнят на читателската публика фаталните словосъчетания, изречени от Дизраели по повод на българите на 31 юли 1876 година. Дизраели никога няма да се извини!

„Coffee-house babble“ – „кафеджийско бръщолевене“! И нека сега се запитаме: Защо Иван Минчов Вазов превръща „Ганковото кафене“ в централен топос на българското политическо живеене?! Защо го превръща в централа на българската геополитическа дискуссия?! Защо тъкмо в него не един и двама българи разпрягат фантазиите си за световния ред, в който и на тях може да им е дарена свободата?! Защо тъкмо в това кафене поименно бива обсъждан тъкмо въпросният лорд Дерби, атакуван от Джон Холмс в пакет с началника му Бенджамин Дизраели (Вазов / Vazov 1956d: 104)?!

Знаел ли е Иван Минчов Вазов за изказванията на Дизраели от 31 юли 1876 г., така както само няколко седмици по-късно е знаел за островните благотворителни акции за подпомагането на озлочестените българи? Знаел ли е, за да може да му отговори със своя „български романс“, в който специално да отвори едно прочуто българско кафене? Знаел е и му е отговорил!

*Тъй нагло лордът с хладен вид
министерската реч си каза –
и тих, циничен, зверовит,
блъвна си страшната омраза
към нас и лъжейки без стид,
очите на света замаза.*

...

О, Английо, защо ли днес
бездушен жид те управлява?

1876, август³¹

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Blake 1982: Blake, R. *Disraeli's Grand Tour: Benjamin Disraeli and the Holy Land, 1830 – 31*. New York: Oxford University Press. ISBN-10: 0195203674.
- Disraeli 1833: Disraeli, B. *The Wondrous Tale of Alroy*. London: Saunders and Otley.
- Disraeli 1847: Disraeli, B. *Tancred, or the New Crusade, by B. Disraeli*. Paris: A. and W. Galignani.
- Drabble 1996: Drabble, M. (ed.). 1996. *The Concise Oxford Companion to English Literature*, Rev. ed. (Oxford paperback reference). Oxford: Oxford University Press.
- Ellis 1878: Ellis, J. E. *The Sequence of Events in the Eastern Question, July 1875 to June 1878*. London: Hamilton, Adams & Co.
- Gosse 1894: Gosse, E. Introduction. In: Ivan Vazoff (ed.), *Under the Yoke: A Novel*, London: William Heinemann, v – xiv.
- Gosse 1896: Gosse, E. Current French Literature. – *Cosmopolis* 4(12), 681 – 701.
- Iseminger, Gordon L. 1968. The Old Turkish Hands: The British Levantine Consuls, 1856 – 1876. – *Middle East Journal* 22(3), 297 – 316. <<http://www.jstor.org/stable/4324298>>, retrieved on 23.06.2023.
- Ković 2011: Ković, M. The Grand Tour. In: Ković, M. (ed.), *Disraeli and the Eastern Question*: Belgrad, Univ., Diss., 2006, 8 – 28. Oxford: Oxford University Press.
- Latest Telegrams: Atrocities in Bulgaria 1876: Threatening Attitude of the Turks. *The Daily News* (9484), 5.
- Léger 1890a: Léger, L. Un patriote bulgare. Zacharie Stoianov. – *Bibliothèque universelle et Revue suisse*, tome 45(133), 55 – 70.
- Léger 1890b: Léger, L. Un patriote bulgare. Zacharie Stoianov: Seconde partie. – *Bibliothèque universelle et Revue suisse* tome 45(133), 352 – 375.
- Léger 1890c: Léger, L. Un patriote bulgare. Zacharie Stoianov: Troisième e dernière partie. – *Bibliothèque universelle et Revue suisse*, tome 45(133), 577 – 597.
- Léger 1896a: Léger, L. (ed.). *Russes et Slaves: Études politiques et littéraires*. Paris: Hachette.

³¹ подч. м. – Бл. Зл. Преводите на български при цитиране на източници в текста са мои – Бл. Златанов.

- Léger 1896b: Léger, L. Un patriote bulgare: Zaharie Stoianov. In: Louis Léger (ed.), *Russes et Slaves: Études politiques et littéraires*, Paris: Hachette, 93 – 189.
- Morfill 1891: Morfill, W. R. The Sufferings of a Bulgarian Patriot. – *Westminster Review* 135(1), 524 – 531.
- Mr Disraeli's Fictions Tested by Facts. 1876. – *South Wales Daily News* (1388), 4.
- Mr. Disraeli on Turkish Outrage. 1876. – *South Wales Daily News* (1377), 5.
- Mr. Gladstone on the Eastern Question. 1876. – *The Bee-Hive* (773), 11 – 12.
- O'Kell 2013: O'Kell, R. *Disraeli: The Romance of Politics*. Toronto: University of Toronto Press. ISBN-10:14 42644591.
- Robins 1879: Robins, A. *Five Years of Tory tulle: A Lesson and a Warning*. London and Aylesbury: Hodder and Stoughton.
- Russes et Slaves : Études Politiques et Littéraires. Deuxième Série. Par Louis Léger. (Hachette & Cie.). 1897. – *The Athenaeum* (3644), 283 – 284.
- Schwarz 2021: Schwarz, D. General Introduction. In: Michael Sanders (ed.), *The Early Novels of Benjamin Disraeli: Vivian Grey (1826 – 7)* (The Early Novels of Benjamin Disraeli 1). London: Routledge. ISBN-10: 1138759384.
- Smith 1998: Smith, P. Introduction. In: Charles Richmond & Paul Smith (eds.), *The Self-Fashioning of Disraeli: 1818 – 1851*. Cambridge: Cambridge University Press. ISBN 10: 0521497299.
- Sofia, Mittwoch 18. September. 1889. – *Norddeutsche Allgemeine Zeitung* XXVIII (438), 3.
- Taylor 1877: Taylor, S. *The Conduct of her Majesty's Ministers on the Eastern Question: A Statement of Facts Based on Official Documents*. London: Liberal Central Association.
- The Atrocities in Bulgaria: Ministerial Statement. 1876. – *The Leeds Mercury* 113(11941), 5.
- The letter from Miss Irby which was published. 1876. – *The Daily News* (9420), 5.
- The Relief Fund. 1876. – *The Daily News* (9493), 2.
- The triumphant return of Prince Alexander to Sofia. 1886. – *Gloucestershire Chronicle* (2797), 4.
- The War in the East.: Alarming Attitude of the Turks. 1876. Threatening Extermination of the Christians. – *The Evening Telegraph* New Series Vol. 1(CCCXXIV), 2.
- The York Herald: Summary. Foreign. 1876. – *The York Herald*. 4.
- There was something like a “tempting of Providence”. 1876. – *The Saturday Inverness Advertiser* XXVIII (2313), 2.
- Turkish Atrocities: Threatened Further Outbreak. Serious Aspect of Affairs. 1876. – *Birmingham Daily Mail* XIII (1854). 2.
- Vazoff 1894: Vazoff, I. (ed.). *Under the Yoke: A Novel*. London: William Heinemann.
- Vazoff 1912: Vazoff, I. (ed.). *Under the Yoke: A Romance of Bulgarian Liberty by Ivan Vazoff with an Introduction by Edmund Gosse, c.B.*, New and rev. ed. London.

- Вазов 1890: Вазов, Ив. Костенец: Пътни бележки. – *Денница* (4), 175 – 180. [Vazov 1890: Vazov, Iv. Kostenets: Patni belezhki. – *Dennitsa* (4), 175 – 180.]
- Вазов 1956a: Вазов, Ив. Немили-недраги. В: П. Динеков, П. Зарев, Г. Константинов, Е. Стефанов, Г. Цанев (ред.), *Събрани съчинения: Повести* (Иван Вазов. Събрани съчинения 5), София: Български писател, 102 – 186. [Vazov 1956a: Vazov, Iv. Nemili-nedragi. V: P. Dinekov, P. Zarev, G. Konstantinov, E. Stefanov, G. Tsanev (red.), *Sabrani sachineniya: Povesti* (Ivan Vazov. Sabrani sachineniya 5), Sofia: Balgarski pisatel, 102 – 186.]
- Вазов 1956b: Вазов, Ив. Неотдавна: Лични и исторически възпоминания от събитията в 1876 година. В: П. Динеков, П. Зарев, Г. Константинов, Е. Стефанов, Г. Цанев (ред.), *Събрани съчинения: Повести* (Иван Вазов. Събрани съчинения 5), София: Български писател, 7 – 49. [Vazov 1956b: Vazov, Iv. Neotdavna: Lichni i istoricheski vazpomnaniya ot sabitiyata v 1876 godina. V: P. Dinekov, P. Zarev, G. Konstantinov, E. Stefanov, G. Tsanev (red.), *Sabrani sachineniya: Povesti* (Ivan Vazov. Sabrani sachineniya 5), Sofia: Balgarski pisatel, 7 – 49.]
- Вазов 1956c: Вазов, Ив. *Събрани съчинения: Нова земя. Роман в седем части* (Иван Вазов. Събрани съчинения 13). София: Български писател. [Vazov 1956c: Vazov, Iv. *Sabrani sachineniya: Nova zemya. Roman v sedem chasti* (Ivan Vazov. Sabrani sachineniya 13). Sofia: Balgarski pisatel.]
- Вазов 1956d: Вазов, Ив. *Събрани съчинения: Под игото. Роман в три части. Из живота на българите в предвечерието на Освобождението* (Иван Вазов. Събрани съчинения 12). София: Български писател. [Vazov 1956d: Vazov, Iv. *Sabrani sachineniya: Pod igoto. Roman v tri chasti. Iz zhivota na balgarite v predvecherieto na Osvobozhdenieto* (Ivan Vazov. Sabrani sachineniya 12). Sofia: Balgarski pisatel.]
- Вазов & Шишманов: 1957 Вазов, Ив. & Шишманов, Ив. Живота на поета, както ми го разказа сам той. В: П. Динеков, П. Зарев, Г. Константинов, Е. Стефанов, Г. Цанев (ред.), *Събрани съчинения: Биографични материали* (Иван Вазов. Събрани съчинения 19), София: Български писател, 49 – 117. [Vazov & Shishmanov: 1957 Vazov, Iv. & Shishmanov, Iv. Zhivota na poeta, kakto mi go razkaza sam toy. V: P. Dinekov, P. Zarev, G. Konstantinov, E. Stefanov, G. Tsanev (red.), *Sabrani sachineniya: Biografichni materialy* (Ivan Vazov. Sabrani sachineniya 19), Sofia: Balgarski pisatel, 49 – 117.]
- Гешов 1891: Гешов, Ив. Е. *Записки на един осъден*. Средец: Държавна печатница „Средец“. [Geshov 1891: Geshov, Iv. E. *Zapiski na edin osaden*. Sredets: Darzhavna pechatnitsa „Sredets“.]
- Стоянов 1966: Стоянов, З. За „Неотдавна“ на Ив. Вазов. В: Захари Стоянов, *Съчинения, том трети: Публицистика* (Съчинения в три тома 3), София: Български писател, 547 – 551. [Stoyanov 1966: Stoyanov, Z. Za „Neotdavna“ na Iv. Vazov. V: Zahari Stoyanov, *Sachineniya, tom trei: Publitsistika* (Sachineniya v tri toma 3), Sofia: Balgarski pisatel, 547 – 551.]

- Трендафилов 2015: Трендафилов, Вл. Английският Вазов: преводачът на „Под игото“. – *Литературна мисъл* (3), 31 – 45. ISSN (print) 0324-0495. ISSN (online) 1314-9237. [Trendafilov 2015: Trendafilov, Vl. Angliyskiyat Vazov: prevodachat na „Pod igoto“. – *Literaturna misal* (3), 31 – 45. ISSN (print) 0324-0495. ISSN (online) 1314-9237.].
- Ц-въ. 1890: Ц-Въ. Г. Луи Леже, професорът по славянските езици. – *Денница* (6), 288. [Ts-va. 1890: Ts-va. G. Lui Lezhe, profesorat po slavyanskite ezitsi. – *Dennitsa* (6), 288.].
- Шурбанов & Холмън 2015: Шурбанов, Ал. & Холмън, М. Българският роман, който профърча из Европа. Предговор. В: Иван Вазов, *Под игото. Роман в три части. Из живота на българите в предвечерието на Освобождението*. София: Захарий Стоянов. [Shurbanov & Holman 2015: Shurbanov, Al. & Holman, M. Balgarskiyat roman, koyto profarcha iz Evropa. Predgovor. V: Ivan Vazov. *Pod igoto Roman v tri chasti. Iz zhivota na balgarite v predvecherieto na Osvobozhdenieto*. Sofia: Zahariy Stoyanov.].

Prof. Blagovest Zlatanov Velichkov, Dsc

University of Heidelberg

Institute of Slavonic Studies

Heidelberg, Germany

e-mail: blagovest.zlatanov@slav.uni-heidelberg.de